

BARÁTH ZSOLT

Szentgrót végvárváros a XVII. században*

Szentgrót praesidium in the seventeenth century

A korspecifikus, úgynevezett prezidiális mezővárosok létezése a történész szakma előtt már több mint fél évszázada ismert, azonban a 20. század második felében feltárt ismeretanyag rendszerezése és kiegészítése a 2000-es évek elejéig nem történt meg. A rendszerváltást követően a külföldi és a hazai kutatások felélénkülésének köszönhetően mértékadó feldolgozások készültek, de az egyes végvárak komplex történetét célzó vármonográfiák, illetve célzatosan a prezídiumok történetét tárgyaló feldolgozások csak elvétve jelentek meg. Ráadásul az erősségek történetével foglalkozó, nyomtatásban napvilágot látó munkák közös ismérvei közé tartozott, hogy egyrészt a központi szerepkört betöltő várakhoz kapcsolódtak, másrészt pedig az oszmánellenes védelmi rendszer kialakulásának és megszilárdulásának évtizedeire, a 16. század második felének történéseire koncentráltak. A 20. század legvégétől a történettudomány és a hozzá kapcsolódó rokon- és társtudományok eredményeit összegző interdiszciplináris kutatásoknak köszönhetően levont konzekvenciák is még többnyire településtörténeti munkák részeként jelentek meg. A végvárat és a várost egységben kezelő elemzések csak a 2000-es évek elején, a Kanizsa ellen vetett végvidék legnagyobb és ezzel párhuzamosan legjelentősebb prezídiumainak történeti feldolgozásában öltöttek testet. A prezidiális mezővárosokra vonatkozó kutatások megkérdészettségének legfőbb oka, hogy a határvonalban elhelyezkedő megerősített városok és a végvárak esetében a rokontudományok napjainkig csak kevéssel járultak hozzá az ismeretanyagaink bővítéséhez, holott például már a súlyponti prezídiumok történetét tárgyaló munkák is rámutattak arra, hogy elsősorban a régészet által szolgáltatott információk nélkülözhetetlenek az egykori végvárvárosok jobb megismeréséhez.

* Témavezető: Dr. habil. Végh Ferenc. „A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak 900–1800” doktori program.

Disszertációmban a Kanizsa ellen vetett várrendszer egyik alkotóelemét a mindennapi életének működésén keresztül mutatom be. A Szentgrót falai közt állomásozó különféle katonaelemek létszámának és összetételének bemutatása, valamint a településszerkezet meghatározásának segítségével kíséreltem meg megállapítani, hogy melyek voltak azok az ismérvek, amelyek alapján Szentgrótot a végvárosok közé sorolhatjuk. A település gazdasági, társadalmi és vallási viszonyainak felvázolásával pedig arra kerestem a választ, hogy a prezídium milyen módon illeszkedett a térség gazdasági és vallási folyamataihoz. Vizsgálatomat mikrotörténeti irányultsággal, a helytörténetírás igényével és eszköztárával folytattam, mivel véleményem szerint a lokális forrásbázis vizsgálatán keresztül tudjuk elvégezni azokat az alapszintű kutatásokat, amelyek révén a védelmi struktúra egészéről valós képet kaphatunk.

Az értekezés leghangsúlyosabb részét a szentgróti katonatársadalom különböző csoportjainak összetételét és szerkezetét tárgyaló fejezetek teszik ki. A négy különböző csapatnem közelítőleg azonos terjedelmű fejezetben került tárgyalásra, ezzel is hangsúlyozva a prezídiumokban való meghatározó szerepüket és egyben sajátosságaikat. Társadalomtörténeti szempontból releváns részként emeltem ki a szabadosokról szóló fejezetet, mivel a szentgróti végház falai között szolgáló kontingensek közül egyrészt ez volt a legnagyobb létszámú, másrészt a kutatás ennek a katonacsoportnak kevés figyelmet szentelt. Az értekezés csaknem negyedét teszi ki a prezidiális mezőváros településszerkezetének rekonstrukciója, az attól térben és jogilag is elkülönült Polgárváros (a későbbi Kisszentgrót) ismertetése, melyet az úrbéres népessége és gazdasági potenciálján keresztül kíséreltem meg bemutatni. A szentgróti ipari és kereskedelmi tevékenység, valamint a földművelés és az állattenyésztés bemutatásával igyekeztem meghatározni Szentgrót 17. századi gazdasági potenciálját. Az értekezés zárófejezetében a településen párhuzamosan létező felekezeteket mutattam be.

Vizsgálatom nehézségét főként az adta, hogy a legváltozatosabb irategyüttesekből kellett a legtöbb esetben kevés információértékkel bíró szórványadatot összegyűjteni, illetve szintetizálni. Szentgrót végvár és város történetének feldolgozása szempontjából az egyik legfontosabb kiindulópontot és egyben nélkülözhetetlen forrásgyűjteményt Iványi Bélának a 20. század elején íródott *Zalaszentgrót története* címet viselő kézírata jelentette. Iványi gyakorlatilag elsőként foglalkozott a prezídiumok kérdéskörével, a katonatársadalom vizsgálata során pedig nagy hangsúlyt fektetett a város és a végvár egységben történő vizsgálatára. A szóban forgó kézirat elsősorban amiatt volt értékes, mivel nagy számban hivatkozik olyan forráshelyekre és adatokra, amelyek napjainkban már – a Batthyány levéltárat ért pusztulások következtében – nem érhetők el a kutatás számára. Ezek közül a legérzékenyebb veszteséget talán az Iványi által viszonylag egységes fondként feltüntetett, és számos alkalommal hivatkozott Szentgrót mezőváros archívuma

jelentette. Ennek hiányában csak az Iványi Béla kéziratában használt hivatkozásokra, valamint a Zala megye helytörténeti lexikonához készült, Szentgrót város levéltárából (is) merítő cédulagyűjteményre hagyatkozhattam.

Elsődleges forrásként támaszkodtam a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában fellelhető, páratlanul gazdag Batthyány család levéltárára, amelynek kivételes forrásanyaga elsősorban annak tudható be, hogy 1633 és 1703 között a Batthyány család férfi tagjai viselték mind a Kanizsa ellen vetett végvidék főkapitányi, mind pedig a dunántúli kerületi főkapitányi tisztségeket is. Tematikus vizsgálatom során nagyban merítettem a szentgróti kapitányi posztot betöltő személyek magánlevelezéséből, ugyanis leveleik tartalma a tisztségükkel kapcsolatos ügyek tárgyalása okán hivatalos levelezésnek tekinthetők, mindamelllett a kor szokásainak megfelelően számos személyes jellegű információt is tartalmaznak. Ezen felül a szórványosan fennmaradt, az esetek többségében mindössze néhány darabot kitevő, de a végvári tisztikarhoz, valamint a helyi kötődésű személyekhez köthető levelek révén Szentgrót vár és város hétköznapijaiba nyertem betekintést. A katonatársadalomra vonatkozó fejezetek megírásában a Batthyány család Körmen-di Központi Igazgatóság iratainak a familiárisokra, szervitorokra és hadinép-re vonatkozó dokumentumai, a katonai iratok, valamint a végvidéki főkapitány, Batthyány (I.) Ádám iratai közt található, és a szentgróti katonaság 17. századi összetételére és létszámára vonatkozó iratcsoportok használtam fel, amelyek elsősorban Szentgrót a Batthyány birtokstruktúrába történő betagozódásának időszakára vonatkozóan jelentett számottevő forrásbázist és egyben kiváló összehasonlítási alapot. A gazdasági viszonyokra a főúri archívum törzslevéltárának Acta Antiqua és Memorabilia fondjai, valamint az Urbaria et Conscriptio nes mestersegesen kialakított gyűjteménye került kiaknázásra. A Burgenlandi Tartományi Levéltár egységei közt fennmaradt, a gróf Batthyány család köpcsényi családi és uradalmi levéltárában lévő két doboznyi – jelentősen rongálódott – Szentgrótra vonatkozó iratcsoport zöme a 18. század második felében keletkezett, tehát a kései viszonyokat tükrözi.

Kutatásaimat nagyban megnehezítette, hogy a Batthyányakat megelőző birtokos famíliák fiúágon már vizsgálatom időintervallumán belül kihaltak, így levéltárak javarészt elveszett, vagy töredékesen – a leányági leszármazottak révén – az örökös családok levéltáraiban őrződött meg. Ilyetén például számos Hagymási vonatkozású irat – a birtokos családdal atyafiságba kerülő Falussyak levéltárával egyetemben – a Csáky család levéltárában maradt fenn a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv állományában. A Magyar Kamara Archívumában fellelhető 1531 és 1648 között készült portális összeírások Szentgrótot birtokló családtagok birtokállományát illetően nyújtottak segítséget. A Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltárában megőrződött Vasvár-Szombathelyi Székeskáptalan hiánytalanul fennmaradt és megszakítás nélkül vezetett protokollumai a Hagymási család

birtoklástörténetéhez, míg a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltárában található források Szentgrótnak Zala vármegye közigazgatásában játszott szerepét segített megismerni.

A kutatásaim során megállapítást nyert, hogy a 14. század második felétől álló szentgróti vár az azt tulajdonló Hagymási család birtokközpontjaként és lakóhelyeként magasodott a Zala jobb partján, és csak az 1561-es oszmán portyát követően erősítették meg „*magyar módra*”, vagyis palánktechnikával. Jóllehet legkésőbb 1582-től Szentgrót a kanizsai végvidék várai közé tartozott, az erősség jelentősége csak Kanizsa 1600-as elvesztését követően növekedett meg, mikor is a fővár oszmán kézre kerülését követően más környékbeli várhoz hasonlóan Szentgrót is betagozódott az újonnan létesült védzónába.

A Kanizsa ellen vetett végvidék tagjaként Szentgrót azon végvárak közé tartozott, amelyek megmaradtak az eredeti birtokosaik kezében. Ezzel magyarázható, hogy hasonlóan több más véghelyhez, Szentgróton is a település örökös földesurai kerültek kinevezésre a végvárváros helyőrségének az élére, egészen a Hagymási család fiúágon történő kihalásáig (1654). A 17. század folyamán a végvárvárosban stabilan 75 főben meghatározott királyi katonaság állomásozott, ám Szentgrót erősségének igazi jelentőségét mégsem ezen katonai egységnek köszönhette. A század első évtizedeitől kezdve ugyanis jelentős létszámú szabad rendű katona működött Szentgróton, akik a földesúrtól nyert részleges vagy teljes úrbérmenteségük fejében különböző szolgálattal tartoztak. Helyzetük annyiban hasonlított a vitélzlo rendhez, hogy esetükben is fő szempontként jelentkezett a helyhez kötöttség kérdése, tehát annak az igénye, hogy lehetőség szerint helybeli vagy a település környéki fegyveresekből állítsák ki őket, így előzve meg az idegen elemek esetleges rendbontását. Szentgrót esetében is megfigyelhető, hogy a lakosság többségét kitevő katonakontingens megjelenése és létszámuk szinten tartása a földesurak szándékából a leggazdaságosabb módon történt. Többségük a hóstátban lakott a település birtokosai által tulajdonolt polgári helyföldön, amely után évente négy-öt napot tartoztak szolgálni a földesuruknak. A szabadosok Szentgrót életében betöltött szerepét jól illusztrálja, hogy létszámuk messze meghaladta a királyi katonaságét, ugyanakkor a tőlük megkövetelt militáris szolgálat fegyvernemenként eltérő volt. Kimagasló létszámuk okán, gyakorlatilag egyedülálló módon a Szentgróton lévő szabados katonaság rendtartásával kapcsolatban főkapitányi utasítást is kiadtak. A rájuk osztott leggyakoribb feladatokat figyelembe véve Szentgrótnak a határvédelmi rendszerben betöltött szerepére is következtethettem. A fegyveres kíséret biztosítása és a posta-, illetve hírtovábbításban való általános alkalmazásuk mutatja, hogy Szentgrót nem tartozott a védelem első vonalához. Az oszmán portyák ugyanis a Rábán túli, hódolatlan területeket célozták, így a támadók számára a legkézenfekvőbb támadási irány nem Szentgrót, hanem a Zala nyugatabbi átkelői és gázlói voltak.

A szabadosok és egyéb katonaelemek jelenléte az úrbéres, valamint az iparos-kereskedő népesség életére is nagy hatással volt. A fegyverforgatók és hozzátartozóik mellett kisebbségbe került úrbéres lakosság a prezídiumtól délre elterülő, jogilag is önállósult Polgárvárosba szorult, míg a palánkfalal, illetve árokrendszerrel övezett mezőváros a katonáknak és családtagjainak szolgált otthonául. Az épített védelmen felül Szentgrót esetében a Nádas-patak is egyfajta fizikai határt képezett a két településrész között, ami tovább erősítette a térbeli szeparációt. Ugyanakkor a szakirodalom azon álláspontja, miszerint a zalai végvárvárosok esetében csak a vár és a hóstát rendelkezett fizikai védelemmel, pontosításra került. Jóllehet a Polgárváros valóban nem rendelkezett a hóstáthoz hasonló védművekkel, de a lakók saját költségükön két strázsát tartottak, akik az egykori ferences kolostor megmaradt tornyában figyelőszolgálatot láttak el és hírtovábbításra alkalmas eszközeik segítségével veszély esetén jeleztek a hóstát és a vár katonaságának. Mindemellett a 17. század végén a polgárvárosi malmot is bekerítették, így növelve annak biztonságát. A két településrész abban is különbözött egymástól, hogy a Polgárváros lakói adófizetésre voltak kötelezve az oszmánok által, míg a főként katonaság lakta hóstát esetében ez nem figyelhető meg. Más zalai végvárvárosokhoz hasonlóan Szentgróton is tetten érhető jellegzetes, hármas tagolódású (úgy mint a végvár, a prezídium vagy hóstát, illetve a külső, avagy polgárváros) településszerkezet. A térbeli szeparáció ugyanakkor nem jelentett áthidalhatatlan akadályt a társadalmi kapcsolatok számára, a fegyverforgatók, a nemesség, valamint az úrbéres- és iparoskereskedők közti szociális korrelációk megmaradtak.

Igazodva a többi végvárvárosban is mutatkozó tendenciához, a Szentgrót mezővárosi (hóstáti) népesség nagy részét alkotó katonaközösség az akadozó zsoldfizetés okán, megélhetését biztosítandó maga is részt vett a gazdasági termelésben. A legtöbbször földet vagy szőlőt művelt Szentgrót határában, de nem ritkán a településtől távolabb eső vidékeken is gazdálkodtak. Egyesek a kézműiparban és a kiskereskedelemben voltak érdekeltek. Láthatólag a katonaság minden komponense törekedett az úrbéres földek állományába nem tartozó irtásföldek megszerzésére, amelyek mentesültek mind a földesúri pénz-, munka-, illetve terményjára, mind pedig az állami adók alól. Ennek ellenére fontos volt hangsúlyozni, hogy a földesúr csak a neki járó terhek alól adhatott felmentést, így például a földek után járó egyházi adó alól nem. Ennek ellenére Szentgrót esetében igazolásra került, hogy a dézsma megfizetésének a törvényi előírás ellenére sem tettek eleget. Hangsúlyozni szükséges tehát, hogy a katonaság a földjei után az állami és földesúri adókat nem a szokásjogra hivatkozva nem fizette, hanem mert a település birtokosai által biztosított kondíciók miatt felmentést kapott azok alól. A katonaság szőlőgazdálkodása a volumenéből ítélve Szentgróton is az önellátást szolgálta. A szentgróti borok mennyisége, ára – és feltehetően minősége – is jóval elmaradt például a Balaton-mellékiekétől. Ezzel is, valamint a határ szűkösségével is

magyarázható, hogy Szentgróton inkább a szántóföldi művelés és a gabonatermelés dominanciája figyelhető meg, amelyet a két szentgróti településrészen, valamint a szomszédos Batykon működő malom megléte és teljesítménye is kiválóan példáz. A megtermelt gabona nagy része is a település önellátását szolgálta, de ugyanez mondható el a település iparáról és kereskedelmi tevékenységéről is. Szentgrót középkori kiváltságok alapján tartott mindössze kétféle országos vásáran többnyire a környékbeli településekről származó áruk cseréltek gazdát. A távolsági marhakereskedelemnek ugyan akadtak szentgróti résztvevői, azonban számuk elhanyagolható volt. A tizenöt éves háborút (1591–1606) követően az oszmán fennhatóság alá eső mezővárosok közvetítő gazdasági szerepét részint a két birodalom határán elhelyezkedő prezídiumok vették át. Szentgrót mint közepes méretű katonaváros alárendelt gazdasági szerepét jól mutatja, hogy úrmérték gyanánt a pápai köből volt rendszeresítve, míg a húskimérés vonatkozásában a keszthelyi piac árai alapján számoltak, jóllehet a jelentősebb katonavárosok köztudottan saját mértékekkel rendelkeztek. A kézműiparáról általánosságban elmondható, hogy igazodott a zalai prezídiumokban a 17. században fellelhető iparszerkezethez: a luxusipari cikkek teljes hiánya mellett, kizárólag a helyi igényeket kielégítő (tágabb értelemben vett) ruházati, illetve fémipari termékek előállítására korlátozódott.

Szentgrót felekezeti életét vizsgálva megállapítottam, hogy az számos egyedi vonást mutatott, mondhatni unikális volt. Ennek legfőbb oka, hogy a 17. század első felében a település nagyobb részét kezükben tartó protestáns Hagymásiak maguk is megosztottak voltak felekezeti tekintetben, így a birtokos személyétől függően hol egyik, hol másik protestáns közösség nyert teret, illetve tett szert időlegesen vezető szerepre. Mindemellett, a század második felétől a katolikusok is meg tudták erősíteni pozícióikat, részint az 1630-as években rekatolizált Batthyányak birtokba kerülése, részint az ellenreformáció nyílt támadása következtében. A visszafoglaló háborúk (1683–1699) lezárultával a helyőrségek feloszlását követően Szentgrót vára elkerülte a lerombolást, azonban a vitézljő rend tagjai, valamint a nagy létszámú szabados katonaság a hódoltság idején kivívott kiváltságait folyamatosan elveszítette. Az 1736-ban meginduló úrbéri pereknek köszönhetően pedig a földesúri hatalom újbóli megerősödése véget vetett Szentgrót török korban kivívott, kiváltságos helyzetének.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/34835>